

PROCESELE CONSTITUTIVE ALE ASPECTULUI LITERAR ROMÂNESC

Alexandru GAFTON
(Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași)

The Constitutive Processes of the Literary Aspect of Romanian

Although the Romanian language possesses a remarkable unity, one could observe multiple “literary dialects” emerging in the incipient period of literary Romanian. Their existence is plausible both from the point of view of the linguist, observant of even the finest distinctions, and of the speaker, observant of more general differences, mostly at the usage level. A deeper analysis reveals how the presence of multiple, non-hierarchical cultural centres and of slight diatopic and diastratic differences, on top of a remarkable unity of the linguistic system, have contributed to the evolution of a literary aspect free of constraints and enjoying parallel developments.

Key words: *old literary Romanian, linguistic norm, diatopic and diastratic differentiations*

1. Activitatea de construcție a unei norme literare necesită o selecție conștientă, întemeiată pe anumite principii, operată pe calea anumitor reguli și orientată în funcție de anumite scopuri. Utilizatorul normei se va supune conștient normei adoptate, fiind un imitator al modelului astfel creat.

Vechiul aspect literar românesc era așezat și constituit, prin intermediul mai multor variante, pe temeiul graiurilor locale. Acestea erau entități ale aceluiași sistem, ușor diferențiate între ele prin anumite particularități fonetice și lexicale discontinue, nesistematic și sporadic delimitate. Fundamental, însă, este faptul că respectivele trăsături sunt date de frecvența cu care anumite fonetisme, forme și elemente lexicale apar în vorbirea și scrierea caracteristice unei arii lingvistice, iar nu de exclusivitatea diferențiată cu care se înregistrează acele fonetisme, forme și elemente lexicale. Aceste particularități de grai erau rezultatul variabilității naturale a formelor de manifestare ale unui sistem unic utilizat de o populație răspândită pe un teritoriu întins, dar lipsit de posibilitățile unei circulații intense, adică de contacte omogenizante și uniformizante.

Situația reflectată de aspectul literar românesc în formare indică lipsa unei coerențe ridicate, chiar în interiorul aceluiași text, în care aproape totul pare permis. Această realitate este dată de concurența variantelor și de lipsa lor de forță în a se impune, pe fondul sărăciei principiilor de selecție și de construcție a normei, a stadiului primitiv în care acționa imitația, cauza – dar și consecința – fiind lipsa unei norme literare unice și dotate cu maximă coerență internă. Extrăgându-și sevele din huma limbii vii, vorbite, selectând fără a avea principii călăuzitoare încheiate într-o structură, operând cu generalizări uniformizante, dar și cedând tentațiilor spre diversitate, încercând uneori mai degrabă să imite modele străine decât să înțeleagă construcția și coerența internă a acestora, traducătorii deschideau cu anevoință un drum dificil, pe care nu mai pășiseră, nici ei, nici limba română.

Vechiul aspect literar românesc mai este determinat (începând cu declanșarea proceselor inițiatice) de contactul cu modelele străine. Prin traducere, limba română era solicitată în direcția dezvoltării unui aspect literar eficient și echilibrat, lucru destul de dificil întrucât ea nu-și dezvoltase încă un aspect cult vorbit, bine marcat și diferențiat de aspectul vorbit popular. Activitatea de traducere a făcut vizibile neputințele limbii – ca normă, nu ca sistem –, solicitând traducătorii și limba în direcția complexă a edificării unui aspect literar. Acest proces a fost de natură să mărească diferențele mai sus observate, deoarece diferitele arii românești se aflau sub influența (cultă și vie) a unor limbi, spiritualități și culturi diferite (cea ce amplifică

tulburările de sistem datorate interferențelor dintre limbile în contact). Cele de mai sus schițează situația în care se aflau creatorii aspectului literar ai acelei perioade.

2. În cultura română apariția centrelor de cultură s-a făcut prin poligeneză, o autoritate unanim recunoscută lipsind. Felurite nevoi vor provoca circulația indivizilor știutori de carte și a textelor, ceea ce va genera o oarecare deschidere a comunităților. Precum în cazul oricărei comunități care se lărgește vor apărea mai multe puncte de autoritate, iar ierarhia va slăbi. Activitatea concomitentă în mai multe centre relative, diferențiate prin trăsături lingvistice intermitente, va genera mai multe modele. Acest fapt va permite coexistența variantelor, ceea ce va îngreuna lucrul traducătorilor și va fi un obstacol în calea edificării unei singure norme literare unitare. Inexistența unei ierarhii între variantele literare apărute se va conjuga cu deschiderea grupurilor, fapt care va stimula creația, va afecta imitația, dar, mai ales, va deschide accesul elementelor provenite din alte norme – paralele sau nu. Această deschidere a cadrului îi va zdruncina limitele, va lărgi relativ brusc comunitatea, care își va căuta și găsi cu greu noile limite. Tot acest proces, însă, nu semnifică nicidecum delimitarea variantelor literare, ci o complexă și sinuoasă căutare a compromisului, o modalitate de ajustare reciprocă, desigur cu încercarea – aproape inconștientă, de sistem – de păstrare a identității.

De aceea chiar în interiorul unui aspect literar, vor fi identificabile și forme care nu îl caracterizează prin frecvență, ci doar genetic. În sine, acestea sunt rezultatul trăsăturilor esențiale de sistem, perfect posibile, încă neînvinse, concurente încă. Din acest motiv, rezultatele viabile pe care le constatăm sunt în firea și după chipul acelui organism, așa cum decurge din confruntarea cu sine în condițiile mediului și ale presiunii concurenților cu care, sub variate forme, se află în contact.

3. Privind cu atenție nivelul lingvistic al textelor din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, remarcăm că foarte rar apar texte dotate cu un grad ridicat al unității și al coerenței aspectului literar practicat. Cazul obișnuit este acela în care, în numeroase locuri ale textului, apar - în plan concret - forme și fonetisme care, din punctul de vedere al sistemului, reprezintă variante diacronice, diatopice și diastratice. În plan abstract, avem a face cu posibilități ale sistemului care - din numeroase și variate cauze - s-au actualizat în mod diferit în diferitele epoci, spații și straturi sociale.

Scriptorii și revizorii, așadar, notau în același text forme și fonetisme care astăzi pot fi socotite ca fiind asigurate unor perioade revoluate, altor arii lingvistice sau diferitelor aspecte ale limbii. Studiul atent al realității variate a textelor nu îndeamnă la a socoti acele situații ca efect al unor contradicții sau inconsecvențe, întrucât nu avem a ne raporta nici la un stadiu stabil, caracterizat de principii clare, reguli fixate, funcționale și care generează coerență internă, comportamente consecvente cu sine și concordante cu o normă fixată, nici la coliziuni între două sau mai multe norme literare prin cele de mai sus definite.

Lucrul acesta se datorează mai mult faptului că atunci apar deodată, pe hârtie, vorbirea vie și tendințele de normare, oarecum și într-o anumită măsură novatoare, dar și conservante, prin care se tenta selectarea de elemente din limba vorbită la nivel îngrijit (și aceasta încă în curs de edificare), poate și prin încercarea de diferențiere de stadiul de evoluție atins de nivelul fonetic al limbii vorbite la un alt nivel, precum și prin apelul la modele dobândite prin contact. Fiind în desfășurare, procesul făcea ca principiile care guvernau întemeierea aspectului literar încă insuficient separate de cele care călăuzesc evoluția aspectului popular - pe fondul presiunilor reciproce din interiorul limbii române, precum și dintre limba română și modelele străine -, să conducă la amestecul de caracteristici reflectat de vechile texte românești. Totodată, scrierea îndemna la reflecție, la antrenarea factorului conștient în procesul lingvistic, la încercarea de a fundamenta principii din care să decurgă norme aplicabile. Tabloul care ni se înfățișează decurge tocmai din lupta semiindependentă, prin care graiurile se căzneau să-și dezvolte un aspect literar, fiecare atent la sine dar și la celălalt, gestionând resurse interne, dar și încercând să-și sporească șansele de supraviețuire prin utilizarea resurselor celuilalt.

De aceea pe fondul lipsei acute a principiilor (ferme) de selecție, la nivelul scrierii coocurențele elementelor marcate diatopic, diacronic, diastratic pot da impresia că în secolele al

XVI-lea și al XVII-lea s-ar petrece foarte multe fenomene fonetice, stagnate, parcă, timp de sute de ani. Datorită cauzelor mai sus enumerate și în situația complexă mai sus schițată, aceste elemente doar participau la discurs, se luptau între ele, cărturarii încercând cumva să construiască o normă ce-și căuta coerența internă. În acele momente, apar deodată în scris, atât vorbirea vie, cât și tendințele de normare, oarecum creatoare¹ (mai degrabă în stare de mișcare browniană) aparținând vorbirii cultivate, aflate ea însăși în proces de formare. În esență, imaginea complexă nu a fost provocată de presupuse diferențe funciare, ci de condițiile neașezate ale desfășurării procesului: aspecte literare întemeiate pe graiuri diferențiate, lipsa principiilor superioare și unitare de selecție și operarea cu instrumente caracteristice mentalității de grai.

4. Fără a epuiza clasele existente sau elementele unei clase, exemplele care urmează reprezintă fidel situația generală reflectată de vechile texte românești, înregistrând coocurența în același text a unor variate fonetisme și forme, uneori pe aceeași pagină și chiar pe același rând, într-o stare de coprezență vecină cu cea de concurență.

Codicele Bratul (1560) prezintă un amestec destul de echilibrat al multor forme: *oameni* și *oamini*, „dezlegatu-te-ai de *muiere*? Nu ceare *muiare*!”, pluralele *năpăsti* și *năpăste*, *întâniu/întâiu* (*înteiu*).

Sub aspect fonetic și morfosintactic *Palia* de la Orăștie (1582) prezintă un evident amestec de trăsături considerate a fi aparținătoare fie zonei nordice, fie celei sudice. În modul cel mai natural, aici se combină forme precum: *ziseși* cu *dziseși*, *ziseră* cu *dziseră* și cu *dzisără*, *văzu* cu *vădzu*, *zi* cu *dzi*, *Domnedzeu* cu *Domnezeu* cu *Dumnezeu* și cu *Dumnedzeu*, *trimease* cu *trimise* și cu *tremise*, *strânse* cu *strinse*, *pâne* cu *pâine*, *oamini* cu *oameni*, *zice* cu *dzice* și cu *gice*, *besadă* cu *beseadă*, *heruvimi* cu *firovimii*, *conoscu* cu *cunoscu*, și toate acestea în proporții slab dezechilibrate. Același text prezintă forme de gen.-dat. singular precum: *adevărăturiei*, *adevărătoreii*, *adevărătoreii*, *adevărătoreii*, unele coocurente pe aceeași pagină, vocativele *fraților români!* și *frați românilor!*, pluralele *jigăanii* și *jigăanii*, *besezi/besedzi* etc. Auxiliarul de viitor este prezent sub ambele forme întâlnite în epocă, atât *vei*, cât și *veri*, imperativul negativ de persoana a doua plural poate cunoaște atât forma în *-reți*, cât și cea în *-ți*, tot imperativul procurând textului forme precum: *scrie!* și *scriadză!*

Codex Sturdzanus, text care are mai mulți copiiști, oferă, și el, exemple de acest fel, în porțiuni aparținând aceluiași copist: *Dumnedzeu* și *Dumnezeu*, serii precum: „preasfânta *să* rugă lu *Dumnedzeu să să* dezlege limbile lor și *se* dezlegară”, „și iară *să* legă limba lor”, „*să să* botedze”, „*să se* botedze”, „dereptu aceea *să* muncescu”, „dereptu aceea *se* muncescu așa”, „și *se* rugă”, „preasfânta *să* rugă”, „jeluiii *să* bei și *se* mănânci”, „și *întrăbă*” alături de „și *întrebă*”, „de *șapte* ori în *dzi* și de *șapte* ori în noapte”, „Enoh *dzidi*”, „Babel a fost *dzidit*” alături de „s-a părăsit *zidirea*”, „Noe *zidi*”, „Ninive a fost *zidit*”.

Psaltirea Șcheiană atestă în egală măsură coprezența mai multor variante (fonetice și gramaticale), ceea ce întărește ideea că *unitatea limbii* este un concept ce poate fi aplicat limbii textelor secolului al XVI-lea, cu condiția să fie înțeles în sens larg și nu ca uniformitate, ca rigoare paradigmatică. Este o unitate a unui alt stadiu de limbă, o unitate de sistem, nu de normă.

Alături de *Palia* de la Orăștie, de *Cronica lui Moxa* ori de *Biblia* de la București, stau și scrierile lui Miron Costin și Ion Neculce, care conțin numeroase forme pentru care se constată oscilații de ordin fonetic. Vocalele *e/i* și *o/u* se află într-o asemenea variație încât, aplicând riguros o schemă, s-ar putea deduce (firește că în mod greșit) că perechile în discuție nu reprezintă decât două foneme².

¹ În sensul diferențierii de stadiul de evoluție atins de nivelul fonetic al limbii vorbite și de întemeiere de forme diferite, uneori cu adoptarea unor modele din altă variantă literară, din diferite straturi ale limbii, chiar împrumutând elemente devenite arhaice, alteori urmând modele străine.

² Deși diferit, cazul alternanțelor grafice oferă argumente în aceeași direcție pe care o discutăm. Din orice perspectivă ar fi considerate, alternanțele grafice (ca având sau nu bază în alternanțele fonetice), simpla lor existență demonstrează caracterul nefixat al normelor, cauzele și semnificațiile profunde ale apariției și perpetuării alternanțelor grafice aflându-se în caracterul oscilant, supus feluritelor influențe și feluritelor nevoi evolutive, practic în formare, atât al vechiului aspect scris al limbii române, cât și al principiilor de la baza acestuia.

Textul *Îndereptării legiei* (1652) prezintă elemente caracteristice ariei nordice, dar și elemente ce nu pot fi socotite decât regionalisme sudice, care, deja, nu aveau ce căuta într-un astfel de text, deoarece în ultima sută de ani niciun text îngrijit, provenind din Muntenia și sud-estul Transilvaniei, nu reprodusese în cuprinsul său asemenea forme decât rarism. Printre acestea: *dumnezăiască, să nu betejască, dă și de*, pentru ‘dacă’ și ‘de’ (către), *orașă, mișăi, greșală, dezlegat, dăzlegate, nădăzlegat, nedăzlegați, se cade, să cade, nu să face, să se facă, să să chiami*, apoi „mitropolitul *pe* mitropolit hirotonește (...), episcopul *pre* episcop”, *l-au fost sfătuit*. Chiar dacă unele dintre acestea rămân caracteristice zonei nordice (în vreme ce, pentru cele de tipul *dăzlegat*, este greu chiar de imaginat așa ceva), nu se poate accepta că ele s-au strecurat dinspre *Cartea românească de învățătură* (1646) spre *Îndereptarea legiei*.

Mai relevant încă, este cazul unor tipărituri, precum cele coresiene dar, mai cu seamă, *Biblia* de la București (1688). Aceste texte, reprezentând revizii efectuate de colective sub o îndrumare aflată în mâinile unei persoane sau a unui grup foarte restrâns, nu reușesc să atingă decât un grad relativ de unitate. *Biblia* de la București este cel mai clar și mai relevant exemplu de text neunitar. Este cea mai grandioasă mărturie asupra felului în care este posibil ca unul și același text să conțină o varietate de tipuri de forme, o multitudine de posibilități realizate, dar și asupra felului în care poate să arate un text creat prin compilația urmată de revizie, într-o epocă în care – se vede – normele locale nu mai aveau nici măcar tăria idiosincraziei, iar procesul de plămădire a unei norme literare era încă dezorientat și lipsit de lumina și fermitatea de traseu a principiilor. Practic, acest text aproape că nu conține o pagină care să fie lipsită de fonetisme și forme, unele caracteristice ariei nordice, altele caracteristice ariei sudice, într-un continuu joc al oscilațiilor.

Desigur, după cum există texte în care prezența mai multor variante fonetice și gramaticale este foarte ridicată, tot astfel există texte în care oscilațiile au o pondere minimă. De asemenea, nu absolut toate variantele posibile la nivelul sistemului sunt prezente într-un text, și nici nu contribuie la această situație toate locurile sistemului fonetic și gramatical. Constatarea nu face decât să indice, alături de lipsa ordinii maxime, lipsa haosului, cu alte cuvinte lipsa extremelor. Deja normată într-o anumită măsură prin uz, chiar dacă nu își crease un aspect literar evoluat și normat, limba nici nu se putea manifesta cu maximă incoerență (de altfel, este de presupus că, dacă starea de maximă normare ar fi teoretic posibilă, cea de haos total este absolut imposibilă, contrazicând principiul fundamental al limbii).

Totodată, însă - și în mod cât se poate de semnificativ -, textele cu cea mai mare unitate sub aspectul formelor practicate sunt produse ale unora nereceptivi la particularitățile și propunerile altor norme dialectale, concentrați asupra propriului proces de plămădire a acesteia, relativ izolați de tumultul circulației textelor, oamenilor și ideilor, care se produceau în acea perioadă. Cei ce produceau astfel de texte, neavând a se conforma unei anumite norme și unei tradiții grafice - căci acestea abia prin actul lor se înfiripau - și nefiind sensibili la rezultatele altora, reușeau să își găsească principiile doar în normele propriului grai¹. Desigur, scrierea se adresează unui receptor absent, deci semnifică ‘comunicare și circulație la distanță’, iar lipsa de raportare la produsele altora nu putea aduce decât izolarea. Această consecință, de altfel, este singura notabilă care se petrece în cazul unor astfel de alegeri, toate variantele care au ales o astfel de evoluție ajungând relativ devreme la izolare și decădere, ele (re)devenind graiuri locale.

5. Chiar dacă distincțiile care pot aduce un grad ridicat de certitudine sunt dificil de operat (tocmai datorită relațiilor strânse dintre perechile sau seriile de forme), se poate arăta că aceste forme – aparținând limbii române și reperabile la nivelul întregului teritoriu românesc, dar cu frecvențe diferite, compatibile între ele în cadrul unui aspect literar în formare –, erau recognoscibile de către creatorii textului și de către destinatarul acestuia și, în limite rezonabile,

¹ Poate cel mai relevant caz de text care, chiar dacă nu încearcă a se adresa neapărat unui public limitat regional, în mod conștient și programat, pledează în direcția păstrării particularităților regionale este cel reprezentat de *Sicriul de aur* (1683), al lui Ioan din Vinț. Este greu de spus dacă avem a face cu o atitudine propriu-zis izolaționistă sau cu promovarea diferențelor, deoarece ar putea fi vorba și despre întrevăderea posibilității de a crea o normă atât de bine construită încât, apoi, să fie adoptată de către ceilalți români.

erau acceptabile pentru aceștia. Deși între aceste variante existau deosebiri la nivel de dinamică (de ordin temporal, areal sau social), în momentul în care coocură într-un text, din perspectiva celui care a scris textul, ele reprezentau variante acceptabile, îndeosebi în limitele normei sale nefixate.

În situațiile în care, în textele provenite dintr-una, două sau mai multe arii lingvistice românești, se înregistrează astfel de cazuri (de fapt, aceste situații constituie regula vechilor texte românești), existența și circulația lor – adică faptul de a fi fost selectate sau păstrate – demonstrează că, în cadrul limbii române, la vorbitori aparținând diferitelor teritorii românești, fonetismele și formele nu reprezentau elemente inalienabile de cel care le-a produs și inacceptabile pentru cel care le receptează.

Avându-se în vedere cauze de ordin diastratic, diatopic, diacronic, eventual combinate, acceptarea în text a două tipuri de fonetisme (*s* velar și muiat sau *z* și *dz*, spre exemplu), a unei oscilații așadar – calificabilă drept toleranță față de anumite fonetisme și forme –, indică caracterul nefixat al vechiului aspect literar al limbii române. Doar această nefixare putea conduce la acceptarea într-o anumită normă în constituire a unor elemente necaracteristice ei prin frecvență, chiar în condițiile existenței anumitor constante ale graiurilor și variantelor literare. În esență, acelea erau produse ale uneia și aceleiași limbi, la nivelul cult care se crea prin deschidere niciuna dintre forme nefiind socotită ca indezirabilă și/sau de repudiat. Ceea ce pentru un anumit grai putea constitui forma cea mai frecventă, „norma” acestuia, pentru un altul putea constitui o varietate reperabilă și acceptabilă, eventual cu o frecvență mai scăzută comparativ cu aceea a elementelor care constituiau „norma” sa. Cel ce revizua un text aparținând altei variante literare decât a sa nu poate fi considerat ca incapabil să observe diferențele dintre fonetismele și formele caracteristice graiului său și cele aparținând variantei revizuite¹. În calitate de revizor, el ar fi operat modificările impuse de propria variantă literară, numai că propria variantă nu acționa cu caracter imperios decât în cazul a prea puține elemente². Cunoașterea procedurii, corelată cu faptul de a nu-l aplica mereu, indică nu lipsa simțului normei, ci inexistența acesteia. Un eventual efort de unificare și de nivelare lingvistică ar fi fost strivit nu sub povara a două norme literare (dimpotrivă, două norme literare bine definite și delimitate ar fi făcut extrem de lesnicios un astfel de proces), ci sub aceea a normei literare românești în formare, caracterizată de compatibilitatea elementelor concurente³, slaba lor diferențiere, ceea ce inducea la utilizatorii aspectului literar permisivitate și lipsă de rigoare, de unde și principii de selecție oscilante și insuficient definite.

Mult mai solicitat decât astăzi, scriitorul nu doar încerca să se conformeze unei anumite norme și unei tradiții grafice, ci era, în primul rând, participant la construcția acesteia, întrucât norma și tradiția grafică românească se înfiripau și prin actul său. Chiar în cazul în care acceptăm existența deja a unor constante, situațiile de mai sus indică lipsa forței acestora, întrucât anumite automatisme erau încă neformate⁴.

Caracterizând nivelul lingvistic al majorității textelor din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, această eterogenitate fonetică și gramaticală derivă din inexistența unui uz constituit pe baze spațio-temporale și diastratice, regularizat pe baza anumitor principii coerent încheiate și reproductibile. De aceea este imposibil să se identifice un set unitar de trăsături fonetice și gramaticale care să fie relevant și caracteristic pentru existența reală a unei norme literare. Textele acestea nu reflectă unitate internă ori la nivelul epocii decât din punctul de vedere al

¹ Nu de puține ori, forme cu ambele fonetisme apar în text, la distanțe foarte mici unele de celelalte.

² Existența modificărilor față de original sau față de copia anterioară și a versiunilor revăzute (ușor de constatat în cazul tipăriturilor, dar și al unor manuscrise) demonstrează că scriitorii nu erau obedienți față de textul revizuit, astfel de modificări fiind o practică obișnuită.

³ În acest moment încă, în unul și același grai sau variantă literară pot apărea forme concurente, fără ca acestea să se revendice neapărat de la straturi diferite de limbă identificabile ca aparținând altui grai sau altei epoci și, mai ales, fără ca între aceste elemente să se instaureze, deocamdată, disjuncția.

⁴ De aceea apar în scriere nu doar diversitățile dintre graiuri (dialecte literare), realitatea dinamică a unora dintre acestea, ci și contradicția cu fragmente din modelele succesive care nu reușeau să se impună ca niște unități coerente decât ca soluții vremelnice.

sistemului, nu și din cel al unei presupuse norme, lucru care, prin sine, este în măsură să atragă atenția asupra inexistenței unei norme literare, relativ constituite și reproductibile.

În fapt, nu este vorba despre un amestec propriu-zis de forme, deoarece acest act care ar fi presupus deja existența unor norme și delimitarea clară a acestora, ci despre chiar desfășurarea procesului de constituire a aspectului literar, proces aflat într-o etapă în care amploarea acumulărilor încă nu era îngrădită de principii riguroase de selecție culturală.

6. În esență, oricare ar fi cauzele pe seama cărora s-ar pune această stare de lucruri (diatopice sau diastratice), existența oscilațiilor arată că fonetismele și formele constatate sunt prezente sau acceptate la și de către același individ deoarece astfel nu se leza un simț al limbii pe care l-ar fi dat o normă ferm conturată sub toate aspectele. O revizie nu avea cum să epureze toate aceste elemente - abia astăzi văzute ca semn al inconsecvenței. Ele nu contraveneau unei norme deținute de revizor ori de copist (așa ceva nu exista încă), deci nu aveau cum să intre în contrast cu niște modele fixate pe criterii culturale și, așadar, nu constituiau mărci ale mai multor dialecte literare. În modul cel mai natural, ele aparțineau limbii române. Supuși unor cutume și înțelegând că limba română cunoștea variante locale în diferitele ei compartimente, traducătorii nu înțelegeau să-i aplice cu rigiditate tiparele permeabile ale propriilor cutume lingvistice.

De aceea apar în scriere nu doar diversitățile dintre graiuri (dialecte literare), realitatea dinamică a unora dintre acestea, ci și contradicția cu fragmente din modelele succesive care nu reușeau să se impună ca niște unități coerente decât ca soluții vremelnice. Fără a rămâne neobservate de către vorbitor, fără a fi minimalizate de acesta, respectivele deosebiri (în grade diferite, manifeste la toate nivelurile limbii) nu constituie bariere de netrecut în calea contactelor dintre vorbitorii mai mult sau mai puțin formați la intersecția dintre diferitele straturi ale limbii în evoluție, ci solicită intens intrarea în act a proceselor de acomodare. În acest fel, la interiorul unei variante formate, se pot întâlni forme necaracteristice prin frecvență, ci doar genetic. În sine, acestea sunt rezultatul trăsăturilor esențiale de sistem, perfect posibile, încă neînvinse, concurente încă.

7. Variantele literare ale vechii române decurg din vorbirea constructorilor normei, cea care, printr-un proces de înnobilare, ajunge să fie investită cu noi valori. Fie că este vorba despre aceleași forme cu cele din grai, fie despre forme în chipul acelora, fie despre forme neasemănătoare, toate acestea sunt familiare simțului lingvistic al creatorilor aspectului literar, ori doar acceptabile pentru a participa la constituirea normei pe care o închegau. Orientat, mai cu seamă, de forța unei tendințe impuse de organele articulatorii - pentru care respectivul context reprezenta împlinirea unor tendințe favorizate de deprinderile articulatorii și girate de uz -, vorbitorul constructor al aspectului literar acționa în conformitate cu logica internă a propriului uz și cu deprinderile date de acesta. El urma propensiunii și manifesta idiosincrazii generate de propriul univers lingvistic, marcat diatopic și, mai ales, diastratic, deoarece dialectul literar este un produs datorat factorilor diacronici ca oricare altul, într-o măsură celor diatopici și esențial factorului diastratic. În fapt, el este aspectul grupului dominant, a cărui individualitate este marcată lingvistic, în primul rând față de propriile grupuri subalterne, apoi față de grupul dominant paralel și, eventual, concurrent¹. Chiar astfel, însă, dificultățile celor ce construiau norma literară erau destul de mari².

Modelele se edifică treptat, prin obișnuințe deprinse, ajustate sau întărite prin contact, relaționările permițând autocunoașterea, observarea și asumarea particularităților, adoptarea de noi elemente, alcătuirea unui sistem coerent. Precum vorbitorul, grupul local se raportează la sine, la graiul regional din care consideră că face parte, dar și la corespondente opuse sau

¹ Relațiile și concurența dintre variantele vechiului aspect literar românesc arată că acelea care au interacționat cel mai puțin, păstrând cât mai multe caracteristici inițiale, au devenit graiuri locale ori s-au topit în graiul regional. Dimpotrivă, variantele care au interacționat masiv - răspândind și acceptând limbă vorbită și scrisă - au dăinuit până la începutul secolului al XX-lea.

² Sistemul fonetic al graiurilor, de pildă, este unul de variante, în vreme ce aspectul literar are a construi o relație de strictă corespondență între un sunet și un fonem, între fonem și grafem, proces care nu este nici instantaneu, nici lesne de condus.

paralele. În funcție de anumiți factori de natură extralingvistică, elementele necaracteristice pot fi respinse, modulate sau adoptate ca atare. Fiind vorba despre una și aceeași limbă, de cadre evolutive foarte asemănătoare și, mai ales, de o perioadă incipientă, variațiile de la interiorul unui grai se pot lesne confunda cu cele diatopice și diastratice.

În acel stadiu incipient, confuziile teoretice și cele care însoțesc utilizarea unui instrument încă rudimentar și neformat generează negreșit numeroase șovăieli și stângăcii, cu rezultate incongruente, mai cu seamă atunci când fundamentul reprezentat de grai prezintă oscilații interne și oferă posibilități date de felurite variații. Orientarea într-o direcție sau alta nu se face neapărat în urma selecției ori excluderii formelor - consecință a unui raționament întemeiat pe principii - deoarece elementele nu intrau într-o realitate structurată pe principii culte, și nu avea loc o selecție propriu-zisă, care să ceară propunerile pe baza anumitor principii. Apariția, la același vorbitor, a ambelor posibilități, eventual în cuvinte diferite, dar în contexte identice, arată că orientarea este inconștientă, ține de tendințe, deprinderi și influențe, rareori se ridică până la nivel semiconștient, și nu conduce neapărat la închegarea în mintea acestuia a unor paradigme complexe, care să cuprindă toate cuvintele. Felul nesistematic în care oscilează opțiunea reflectă oscilația dintre modalitatea populară și cea cultă, aceasta în formare și găsindu-și cu greu principii coerent armonizate.

Dificultățile produse de aceste nestatornicii sunt amplificate prin contact, multe texte reflectând interferențe și ciocniri între diferitele norme dialectale incipiente, date de diversitatea graiurilor populare pe care dialectele literare se întemeiau și de înseși caracteristicile și consecințele ciocnirilor. Totuși, caracterul permisiv, convertibilitatea, rămân consecințe stimulate de contactele intense și largi, produse ale mai multor seturi de cauze. Complexul - încrucișat - de contacte între vorbitorii diferitelor regiuni și straturi, nu putea avea ca efect prim și firesc - desigur, după sesizarea instantanee a diferențelor și asemănarilor - apariția exclusiv a unei reacții segregacioniste de delimitare, ci, mai curând a unei reacții de acomodare. De altfel, prin el însuși, contactul favorizează și semnaleză o astfel de tendință, iar în realitatea profundă și esențială asimilarea nu este procesul prin care celălalt este aneantizat, ci doar o formă de contaminare prin care ambii supraviețuiesc, în modalități diferite. Totuși, lupta cu ceilalți poate fi câștigată doar de cel permisiv cu elementele acelora, dotat cu o mai mare capacitate asimilatorie și favorizat de factorii extralingvistici¹ sau având abilitatea de a-i pune la lucru în favoarea sa.

8. Fiind vorbirea un act mult mai intim și mai aparținător de ființă biologică decât scrierea – scrisul fiind mediat în comparație cu rostirea – , lucrurile ies în evidență cu ușurință, în cazul notării în scris a limbii. Având a vehicula conținuturi către persoane absente din spațiul și timpul în care se află vorbitorul, scrisul se impune nu doar ca oglindă a rostirii, ci ajunge să implice și necesitatea de a stopa tendințe diferențioare, solicitând neglijarea anumitor deosebiri. Este unul dintre motivele pentru care limitele până la care merg deosebirile dintre scrieri sunt mult mai restrânse decât cele care privesc vorbirea.

Pe de o parte, scriitorul tinde să găsească resursele unui comportament care află și respectă tipologii, pe de altă parte, el pare insensibil nu doar la forme pe care deja le încadrare, ci și la forme pe care lingviștii le socotesc a nu intra în tipologiile pe care părea să și le fi asumat. Fiind o modalitate de contact între clasele sociale, scrierea favorizează contactul pe verticală, amorsează procesul ascensional al aspiranților și conduce la amestec prin contact. Contrapartea, însă, stă în faptul că cerințele intrinseci ale scrierii facilitează receptivitatea față de formele necaracteristice proprii norme². Astfel, norma care se structura sub pana acelor scriitori își găsea fâgașul cu oarecare șovăire. Scrierea nota dezvoltările regionale ale aceleiași limbi - care a

¹ Edificate social și istoric, ca orice normă, cea lingvistică și cea literară sunt componente ale normei sociale. Norma literară decurge din stratificarea socială și culturală dar, precum graiul, constituie o formă de existență și de manifestare a limbii, un alt fel de grai. Practic, graiul nu dispare, doar își creează un aspect literar prin instaurarea altor reguli.

² Lipsa barierelor în calea înțelegerii - chiar în cazul conținuturilor exprimate prin fonetisme și forme diferite -, lipsa constrângerilor dinspre o normă literară coerentă și încetățenită, adică eficiența și funcționalitatea procesului, au stimulat capacitatea de a transgresa deprinderile formale, ceea ce a putut face ca diferențierile aici discutate să-și piardă din valoarea pe care, în mod obișnuit, ar avea-o în cumpăna vorbitorului.

evoluat în anumite cadre istorice, sociale și geografice -, indicând o îmbinare particulară a reacțiilor retractil-conservatoare - de natură să contribuie la prezervarea identității - cu acțiunile de deschidere prin care se puneau în act procese asimilatorii și omogenizante. Unele dintre aceste elemente s-au diferențiat sau aveau concurenți încă devreme, altele, însă, erau doar variante pe care o aceeași limbă le generase, frecvența lor redusă (sau în curs de scădere) într-o zonă neînsemnând și că ele nu sunt recognoscibile ori că ar fi inacceptabile, mai ales atât timp cât nu constituiau, încă, mărcile inalienabile ale altei zone, ori forme de evitat cu orice preț.

Ca formă de codificare a vorbirii, care prezintă tendința firească și în spiritul propriei naturi, de a dobândi treptat independență și de a se cristaliza în formule fixe, stabile și imuabile - în vreme ce vorbirea, prin cea mai intimă natură a sa, tinde să varieze nestăvilit (adesea, nici funcția de comunicare nu reușește să-i pună stavile) -, scrierea începe ca formă de imitare a vorbirii și sfârșește ca formă relativ autonomă care reprezintă și manifestă principii proprii. Întrucât esența vorbirii tinde a fi devenirea, iar esența scrierii tinde a fi imuabilitatea, și întrucât o normă cultă vorbită nu se poate întemeia pe sine (nu-și poate preexista și nici nu se poate edifica prin sine), devine evident faptul că o normă cultă vorbită se întemeiază și consolidează cu ajutorul scrierii și prin scriere. Neavând penetranța, stabilitatea și reperul scrierii, orice vorbire va tinde către variabilitate, indiferent de eforturile vorbitorilor, fonemul nereușind să asigure reperele fixe pe care le oferă imaginea grafică. Toate acestea arată și că, întemeindu-se pe vorbire și pe formele graiurilor, normele culte incipiente decurg din procese anevoioase de depășire a oscilațiilor fonației, de stabilire a unor principii, reguli și căi de aplicare a acestora. Anevoioața aceasta este mai mică în cazul limbilor care, având aspecte vorbite diatopice și diastratice destul de bine diferențiate, în urma manifestării anumitor factori, reușesc să impună ca agent activ și obiect de travaliu unul dintre acele aspecte. În aceste cazuri, limba literară rezultată și-a găsit mai ușor formele pe care le avea de promovat și impus, a reușit mai ușor să identifice și să pună în act principiile și regulile călăuzitoare, precum și instrumentele de aplicare a acestora.

În cazul limbii române, unitatea ridicată a sistemului, slaba diferențiere dintre diferitele graiuri și neierarhizarea acestora au creat premisele optime pentru ca acestea să se afle în concurență liberă, consecința fiind un proces mai dificil și mai lent de formare a normei literare, care a pus la contribuție numeroase elemente produse în plan local, îngreunând alegerile, precum și constituirea principiilor, regulilor și instrumentelor de aplicare a acestora.

9. În esență, etapa de constituire în care se afla aspectul literar românesc al secolelor al XVI-lea și al XVII-lea era marcată de relația inegală între producere și selecție. În acest context, materialul lingvistic (aflat în deplină conformitate cu sistemul care îl emana) a trecut treptat către un uz concurențial. Graiurile se diferențiau prin prea puține mărci, pe de o parte, de asemenea vorbirea celor instruiți de cea a vorbitorilor de grai, pe de altă parte. Toate aceste elemente aveau capacitatea de a pătrunde, de a se fixa și de a participa la constituirea unui aspect utilizat de mai multe categorii de vorbitori, conferindu-i acestuia o slabă identitate diferențiată și recognoscibilă în comparație cu un alt aspect literar românesc paralel. Plecând de la un uz oscilant, caracterizat de firești alternanțe situate pe linia evoluției graiului, trecând prin aspectul vorbit al claselor superioare, și ajungând la alternanțele date de interferențele cu alte graiuri (produse prin contacte de tot felul, inclusiv la copiere și tipărire), aspectul literar în constituire va purta în mod inevitabil această amprentă a eterogenității.

Acesta este cadrul generator de oscilații și, din acest motiv, discontinuitatea lingvistică este relativă. Cauza existenței acestor variante derivă, în primul rând, din situația mai sus descrisă - prin care saturația de coocurențe generează concurență -, iar în ultimă instanță, din caracterul procesual al normei. Edificându-se prin aditii și eliminări treptate, supuse nu doar unor principii cvasiimuabile, ci și afinităților unei epoci, norma își extrage și instituie principiile constitutive pe cale evolutivă. Esența unor astfel de situații nu mai stă în simpla concurență a unor cazuri particulare, ci tocmai în faptul că principiile înseși sunt supuse jocului variabilitate / stabilitate, constituirea lor urmând aceleași sinuozități și incoerențe cărora le sunt supuse elementele pe care principiile sunt chemate să le ordoneze.

Față de posibilitățile numeroase pe care sistemul epocii le punea la dispoziție în activitatea de producere concretă a paradigmelor și a variantelor și față de felul în care vorbitorii concepeau aspectul literar, în această etapă, cu principii de selecție prea puțin conturate și ineficiente, în mod firesc, nu existau decât sporadic urme ale eforturilor de a crea sau promova principii caracteristice unei norme literare. Totuși, aparținând aceleiași limbi, normele ce decurg din graiuri, prin natura lor intimă, nu se fixaseră la stadii de evoluție prea deosebite, evoluțiile produse fiind variațiile aceluiași trunchi comun. Această slabă diferențiere este amplificată de slăbiciunea criteriilor de selecție și de presiunea scăzută necesară impunerii particularităților selectate – dependentă de constanța selecției și de valoarea acelu element în ochii comunității.

Alături de diferențele dintre punctele de plecare ale aspectelor literare – adică de cele generate de deosebirile dintre graiurile populare –, particularitățile aspectului literar vor fi dependente și de influența textelor străine din acea sferă culturală. Modelele pe care le furnizau textele străine se referă la tiparele de construcție a materialului lexical, la tiparele sintactice și la modalitățile de constituire a principiilor de selecție care acționau în cadrul normelor literare.

10. Interacțiunile dintre vorbitorii diferitelor arii lingvistice și geografice românești și procesele lingvistice firești au exersat mecanismele prin care limba s-a pliat acestor contacte, ceea ce a stimulat capacitățile asimilatorii, atât în direcția adaptării elementelor primite, cât și în cea a devenirii sistemului în spiritul elementelor asimilate. Practic, sistemul își recupera elementele din toate modalitățile sale de existență (graiuri) recombinaând rezultatele diferitelor evoluții independente. Dincolo de diacronia acestora, se producea o contopire unificatoare, prin care sistemul se autofecunda stopând evoluțiile divergente și ajustându-și cursul evolutiv pe un făgaș amplu, cu tendințe de unificare. Firește, concurența care decurgea în mod organic din abundența formelor și variantelor existente, precum și din reorganizarea structurilor era de natură a încetini acest proces complex.

Mai mult, contactul dintre diferitele dialecte literare nu implica în mod necesar respingerea formelor diferite și necaracteristice, amestecul de forme nesemnificând neapărat amestecul de norme. Totodată, în perioada procesului de constituire a aspectului literar, între diferitele dialecte nu exista o normă de echilibru. Acest fapt a făcut ca diferențele să se poată dezvolta și întări, întrucât în cadrul fiecărui subdialect existau clase de prestigiu, ce țineau să își păstreze individualitatea. Cu toate acestea, intensificarea contactelor dintre diferitele grupuri componente ale aceluiași subdialect, precum și între grupurile ce-și corespondeau între diferitele subdialecte, a fost în măsură să frâneze considerabil posibilitatea evoluției autarhice, eventual divergente și necorelate, a diferitelor aspecte literare incipiente. Sub acest aspect, se poate socoti că, prin evoluțiile ei pendulatorii, perioada veche a fost o etapă în care elementele limbii au interacționat amestecându-se omogenizant, separându-se particularizator, combinându-se în proporții diferite, colaborând și concurând, dar mereu amânând producerea unor principii hotărâte, a unor căi de urmat clare, a unor reguli comun acceptabile.

Referințe bibliografice:

1. Ediții

- Biblia 1688*, 2001, 2002: V. Arvinte, I. Caproșu (eds.), 2. vol., Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Carte românească de învățătură 1646*, 1961: ediție critică, Andrei Rădulescu (coord.), București, Editura Academiei.
- Codex Sturdzanus* 1993: Studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte de Gh. Chivu, București, Editura Academiei.
- Codicele Bratul* 2003: ediție de text de Al. Gafton, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”.
- Codicele Voronețean* 1981: ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, București, Editura Minerva.
- Îndreptarea legii 1652*, 1962: Andrei Rădulescu (coord.), București, Editura Academiei.
- Noul Testament* 1998: tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, mitropolitul Transilvaniei, reeditat după 350 de ani cu binecuvântarea înalt prea sfințitului Andrei, arhiepiscopul Alba Iuliei, Alba Iulia.

Palia de la Orăștie (1582) 2005, 2007: vol. I, *Textul*, vol. II, *Studii*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”.
Texte de limbă din secolul XVI (...) IV. Lucrul Apostolesc. Apostolul tipărit de diaconul Coresi la Brașov în anul 1563, 1930, Ion Bianu (ed.), București.

2. Studii

- Arvinte V. 2001: *Normele limbii literare în Biblia de la București (1688)*, în *Biblia 1688*, Iași, vol. I, p. I-CLXXXIV.
- Dauzat A. 1922: *La géographie linguistique*, Paris.
- Dauzat A. 1927: *Les patois. Évolution, classification, étude*, Paris.
- Densusianu O. 1961: *Istoria limbii române*, ediție de J. Byck, vol. I-II, București, Editura Științifică.
- Gheție, I. (coord.), Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frâncu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru și Mirela Teodorescu 1997: *Istoria limbii române literare Epoca veche (1532–1780)*, București, Editura Academiei.
- Ivănescu G. 1980: *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea.
- Ivănescu G. 1948: *Problemele capitale ale vechii române literare*, în BIFR, XI-XII (1944-1945), p. 1-412.
- Ivănescu G. 1972: *Storia delle parlate popolari e storia delle lingue letterarie*, în „Philologica”, II, p. 5-25.
- Munteanu Ștefan, Țâra Vasile 1983: *Istoria limbii române literare. Privire generală*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Petrovici E. 1970: *Studii de dialectologie și toponimie*, București, Editura Academiei.
- Philippide A. 2011: *Istoria limbii române*, ediție critică de G. Ivănescu, Carmen-Gabriela Pamfil și Luminița Botoșineanu, Iași, Polirom.
- Philippide A. 1984: *Principii de istorie a limbii*, în Alexandru Philippide, *Opere alese*, ediție îngrijită de Gheorghe Ivănescu și Carmen Gabriela Pamfil, București, Editura Academiei.
- Pușcariu S. 1937: *Études de linguistique roumaine*, Cluj-București.